

18. *Савкина И.* «Пишу себя...» Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века / И. Савкина. – Тампере, 2001.
19. *Савкина И.* «Чужое-мое сокровище»: женские мемуары как автобиография («Воспоминания» С. В. Капнист-Скалон) / И. Савкина // Гендерные исследования. – 1999. – № 2.
20. *Семенов Д. Д.* Из пережитого в Мариинской женской гимназии / Д. Д. Семенов // Семенов Д. Д. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953.
21. *Селиванова А.* Три года в провинции (из воспоминаний учительницы) / А. Селиванова // Летопись. – 1916. – № 10.
22. *Софийская М. А.* На уроках учительницы М. П. Чеховой / М. А. Софийская // Хозяйка чеховского дома. Воспоминания. Письма. – Симферополь, 1969.
23. *Фаусек Ю. И.* Два учителя (из воспоминаний старой гимназистки) / Ю. И. Фаусек // Русская школа. – 1904. – № 1.
24. *Цветаева А.* Воспоминания / А. Цветаева. – М., 1983.
25. *Шагинян М. С.* Два кола / М. С. Шагинян // Хозяйка чеховского дома. Воспоминания. Письма. – Симферополь, 1969.
26. *Щепкина Е. Н.* Воспоминания и дневники русских женщин / Е. Н. Щепкина // Исторический вестник. – 1914. – № 8.

УДК 94(47)«19»

## **Національна політика П. А. Столипіна в дореволюційній та радянській історіографії**

*Стрілок О. Б.*

***Striljuk O. B. National Politics of P. A. Stolypin in the Prerevolutionary and Soviet Historiography. The researches of Stolypin's National Politics in the pre-revolutionary and Soviet***

historiography are analyzed in this article. It has been proven that the researches of these periods were incomplete and did not give fulfill understanding about Stolypin's intentions to solve national question in the Russian Empire. Further tasks in the study of this problem are defined.

**Keywords:** P. A. Stolypin, national politics, nationalism, historiography.

**Стрілюк Е. Б. Национальная политика П. А. Столыпина в дореволюционной и советской историографии.** В статье освещается состояние исследований национальной политики П. А. Столыпина в дореволюционный и советский период. Сделан вывод, что тематика и содержание имеющихся работ не дают целостного представления о намерении П. А. Столыпина в отношении решения национального вопроса в Российской империи. Определены задачи дальнейшего исследования данной проблемы.

**Ключевые слова:** П. А. Столыпин, национальная политика, национализм, историография.

**Стрілюк О. Б. Національна політика П. А. Столипіна в дореволюційній та радянській історіографії.** У статті висвітлюється стан дослідження національної політики П. А. Столипіна у дореволюційній та радянській періоди. Зроблено висновок про тематичну та змістовну вузькість робіт, які не давали цілісного уявлення про наміри П. А. Столипіна щодо вирішення національного питання в Російській імперії. Визначено подальші завдання дослідження даної проблеми.

**Ключові слова:** П. А. Столипін, національна політика, націоналізм, історіографія.

**Н**аціональне питання є одним із найбільш важливих і складних у суспільстві, особливо в країнах із багатонаціональним складом населення. Російська імперія була саме такою країною, а отже, незалежно від соціально-економічного та політичного становища, російська влада завжди була змушена вирішувати національне питання.

Відтак, національна політика стала вагомою складовою діяльності міністра внутрішніх справ та голови Ради міністрів П. А. Столипіна. Питаннями, які завдавали найбільше клопоту МВС, були єврейське, польське та фінське, проблема ж панісламізму на південних окраїнах Росії у той час ще не досягла свого піку.

Вивчення історії національного питання в передреволюційній Росії стало особливо актуальним після розпаду СРСР, загострення міжетнічних конфліктів. Інтерес дослідників до певних аспектів національної політики П. А. Столипіна у той час зріс, однак комплексного дослідження цієї проблеми зроблено не було. У даній статті спробуємо проаналізувати, який доробок мала дореволюційна та радянська історіографія з зазначеної проблеми, а отже, якими були підсумки та завдання вивчення національної політики П. А. Столипіна наприкінці ХХ століття.

Характеризуючи дореволюційні праці, присвячені висвітленню життєвого шляху та державної діяльності П. Столипіна, слід відзначити низку особливостей. У той період роботи ліберального та революційно-демократичного напрямку домінували над публікаціями консервативного спрямування [39-40; 45; 51; 56]. Іншою особливістю було превалювання публіцистичних творів, які містили деякі біографічні подробиці, описували стиль життя П. Столипіна, висвітлювали певні моменти його державної діяльності та в цілому відображали важливі політичні процеси в країні [11-12; 14; 19; 31; 33; 53]. Позитивним аспектом цих праць стало залучення значного фактичного матеріалу, але більшість авторів концентрували свою увагу на критичних інвективах на адресу П. Столипіна та поліції, оскільки ті своїми діями «заохочували терор», «організовували» та «схвалювали» погроми. Ліва публіцистика розвивала тезу щодо погромних дій правих, доводила причетність Міністерства внутрішніх справ і Департаменту поліції до організації погромів і створення правих партій [9; 36]. Публіцисти консервативного напрямку в свою чергу прагнули презентувати та пропагувати

погляди монархістів [37]. Вони заперечували причетність правих партій та уряду до організації погромів. Ще однією особливістю дореволюційної історіографії було те, що лише незначна кількість робіт мала аналітичний характер.

Серед робіт того часу слід відзначити працю В. Скріпіцина [49], який певний час працював під керівництвом П. Столипіна у провінції, а отже, знав його манери, риси характеру, а також погляди на окремі важливі питання, зокрема, питання становища євреїв, проблеми єврейських погромів. В. Скріпіцин в цілому позитивно характеризував державну діяльність П. Столипіна, називаючи його «справжнім націоналістом», і пояснював, що прем'єр дотримувався ідеї загальноросійського єднання, вимагав від іногородців відданості та поваги до Росії та російського народу. Про те, що національне почуття у П. Столипіна було розвинене, і це було почуття національної гордості, позбавлене зневаги й ненависті до людей інших національностей, знаходимо свідчення у В. Шульгіна [60] та Л. Тихомирова [55].

Безумовно, подібні спогади є для нас цікавими, однак слід врахувати: джерела особового походження вимагають ретельного опрацювання. Разом з тим, такі роботи містять деякі аналітичні, а іноді, концептуальні моменти, і в цьому полягає їх історіографічна цінність.

Відзначимо, що про «націоналізм» П. Столипіна писав також О. Ізгоев [29] (справжнє прізвище Лянде). Він стверджував, що прем'єр-міністр хотів знайти способи для того, щоб «укріпити права молодого російського народного представництва» і такою «рятивною ідеєю», яка могла б об'єднати російське суспільство, здалась П. Столипіну ідея національна. Вона дуже захопила прем'єра і поступово стала навіть визначальною в його політиці. О. Ізгоев вважав, що «століпінський націоналізм» був лише тактичним прийомом, який дозволив би уряду поступово втілити у життя програму Об'єднаного дворянства.

О. Ізгоев лише фрагментарно згадав про деякі кроки П. Столипіна в польському та фінському питаннях і в цілому дав суперечливі оцінки діяльності прем'єр-міністра. Таку двоїстість

можна пояснити тим, що з одного боку, О. Ізгоев був представником кадетської партії, з іншого – співпрацював разом зі П. Струве у журналі «Русская мысль». Сам П. Струве – представник напрямку «національно-ліберального імперіалізму» – засуджував «зоологічний націоналізм» та водночас виступав проти надання автономії окремим народам. П. Струве був прихильником П. Столипіна, кадети – його політичними противниками.

В цілому слід підкреслити, що сильна політизованість і публіцистичність дореволюційної історіографії обумовила тематичну та змістовну вузькість вивчення внутрішньої політики П. Столипіна.

У радянський період ще більше закріпилась негативне ставлення до постаті прем'єр-міністра. Після революції 1917 р. не вивчалась як самостійна тема національна політика Російської імперії, у центрі уваги опинилась історія окремих окраїн, яка розглядалась як історія їхньої колоніальної експлуатації та національно-визвольної боротьби пригнічених царизмом народів [16-17]. Однак, звертаючись до таких важливих питань внутрішньої політики, як відносини уряду та Думи, утворення та функціонування третьочервненої системи, не можна було проігнорувати розгляд певних аспектів століпінської національної політики. Характерно, що роботам, присвяченим внутрішній політиці, були притаманні дві суперечливі тенденції: з одного боку, прагнення до розширення фактологічної бази і до відносної об'єктивності історичних оцінок, з іншого – достатньо велика кількість неточностей, заідеологізованість.

В. І. Ленін називав П. А. Столипіна «реакціонером». Він визнавав, що національне питання було одним із найважливіших серед усіх питань, які перебували у компетенції Міністерства внутрішніх справ, і стверджував, що уряд не вирішував це питання, а «воював» з іногородцями, обираючи для такої війни «суто російські» погромні засоби, оскільки інших засобів просто не мав [35]. Подібні настанови призводили до того, що внутрішня політика вивчалась у межах виключно ідеологічних стереотипів: основна увага зверталась на симпатії уряду

П. Столипіна до правих організацій, на його причетність до «погромних дій», «антисемітизм».

В умовах 20-х рр. ХХ ст., коли в Італії до влади прийшов Б. Муссоліні, у деяких працях (С. Любоша [38], В. Залежського [23]) робились спроби провести паралель між фашистами у Західній Європі та членами правих організацій 1905–1917 рр. в Росії, хоча й без належного, всебічного обґрунтування. «Першим російським фашистом» було оголошено П. Столипіна. Саме так називалась книга Ф. Горячкіна, що вийшла в 1928 р. [18]. Під назвою «фашист» автор розумів «крайнього націоналіста, активіста <...> Фашисти російські – це справжні охоронці історичних національних святинь, ці святині: бог, віра православна, цар православний і земля російська народу православного» [18, с. 3].

Відзначимо, що більшість дослідників третьочервневої монархії, ототожнюючи політику П. Столипіна з політикою правих, розглядали весь правий фланг партійно-політичної системи як «однорідно-чорносотенний». «Типовими представниками буржуазних поміщицьких груп, які були опорою столипінського курсу», оголошувались також лідери партії російських націоналістів чи Всеросійського національного союзу (ВНС) [10, с. 490]. Ця політична організація була однією з найвпливовіших у Росії в період останнього міжреволюційного десятиліття: ВНС – друга за чисельністю фракція у III Державній думі. Лише Д. Заславський у своїй роботі характеризував російський націоналізм як «монархізм ідейний, що прагнув поєднати монархію з політичною чесністю, незалежністю, певною свободою» та протиставлявся «глупому і простодушному» чорносотенному монархізму [24, с. 23-24].

Достатньо емоційно висловлювався про російських націоналістів А. Тагер, називаючи їх партію «національної ненависті» [54, с. 39-41]. Він також вважав, що вся столипінська політика, починаючи з розпуску II Думи, завжди була «націоналістично забарвлена», тобто характеризувалась «ненавистю до «інородців» і особливо до єврейства». А. Тагер

запевняв, що «уряд Столипіна все більше підкорювався Об'єднаному дворянству. Єврейське питання не було виключенням. І тут Столипін дотримувався дворянської, яскраво антисемітської програми» [54, с. 30-31]. Оцінки, дані А. Тагером, відрізняються певною заданістю та упередженістю. Однак для свого часу вони були занадто сміливими. Авторів інкримінували наміри ухилитись від «детального вивчення всієї соціально-політичної структури столипінського режиму» і дали зрозуміти, що єврейське питання було взагалі небажаним для розгляду [54, с. 299-300]. Отже, відсутність досліджень на цю тему призвела до того, що на довгі роки за П. Столипіним закріпились прізвиська «реакціонера», «першого на Русі погромника», «юдофоба», «антисеміта».

З середини 30-х рр. ХХ ст. фактично припинилось вивчення політичної історії третьочервневої Росії. Упередженість щодо неї виявилася надзвичайно стійкою. Проте напередодні Великої Вітчизняної війни виникла потреба відродити ідею державності, що призвело до важливих змін в оцінках національної політики Російської імперії. 1937 р. історики висунули теорію «найменшого зла»: викривальний підхід школи М. Покровського замінив напрямом, який проголосив велич російської нації та держави. Однак сталінська політика репресій стосовно окремих народів на довгі роки припинила вивчення національної політики самодержавства в цілому.

Систематичне вивчення сюжетів, які стосувалися політичної історії Росії початку ХХ ст., розпочалося лише після смерті Й. Сталіна [5]. Водночас, з 1953 р. відновилося трактування російської національної політики, характерне для історіографії 20-х рр. ХХ ст.: царська Росія – «тюрма народів» [47]. Так, 1954 р. А. Аврех захистив кандидатську дисертацію «Блок помещичьих и буржуазных партий в III Думе (К вопросу о крахе столыпинского бонапартизма)» [1], а протягом першої половини 1960-х рр. були опубліковані студії автора, які торкалися третьочервневої теми [2]. У підручниках з історії СРСР для вузів (1959, 1965 і 1968 рр. видання) з'явився розділ з історії третьочервневої

монархії. 1966 р. побачила світ монографія А. Авреха «Царизм и третьейюнская система», у якій розглядалися питання взаємодії Думи та столипінського уряду у зазначений період, виникнення та хід урядових криз, початок розпаду третьочервневої системи. Історик першим спробував проаналізувати політику царського уряду по відношенню до Польщі та Фінляндії, а також зазначив про «підтримку столипінським урядом антисемітизму суто російських людей». «Автор переконливо доводить, як наміри зберегти «єдину та неподільну» за умов політики «розподіляй і володарюй» призвело до загострення революційної кризи та дружньої атаки середньовічної тюрми народів всіма національностями Росії на чолі з російською», – писав у рецензії на книгу К. Ф. Шацило [59, с. 173].

У 1968 р. вийшла робота А. Авреха «Столыпин и III Дума» [4]. Для свого часу вже сам факт появи такого дослідження, безперечно, виявився прогресивним: історик наважився поставити у назву роботи фактично заборонене ім'я Столипіна, до того ж, вперше у радянській історіографії, це ім'я згадувалось не у зв'язку з «реакцією» та «каральною політикою царизму», як це було прийнято до тих пір, а у контексті вивчення історії парламентаризму в дореволюційній Росії. В цілому позиція А. Авреха зводилася до твердження, що весь правий табір підтримував, чи, бодай, «змирився» з бонапартистським курсом П. Столипіна. Історик відзначав, що «ініціатива, визначення конкретних програм і розробка відповідних законопроектів цілком були монополізовані правими в Думі та поза Думою, які співпрацювали з урядом П. Столипіна» [4, с. 23].

У той же час А. Аврех констатував деяку відмінність націоналістичної системи поглядів від чорносотенної: «Націоналізм у третьочервневий період виступав у найлютішій зоологічній формі, мав реакційний, войовничо-русифікаторський характер... Праві проводили цю ідею під гаслом «народу-господаря». Офіційним гаслом власне націоналістів було «Росія для росіян...» [4, с. 25-26]. Розмірковуючи про природу російського націоналізму, історик неодноразово відтворював



оцінки діяльності П. Столипіна, які належали кадетському офіціозу – газеті «Речь», представнику кадетської партії О. Ізгоеву, публіцисту М. Меншикову. Однак, як справедливо відзначив Д. Коцюбинський: «...ідеологема «народу-господаря» ніколи не була офіційним гаслом крайне правих: ним незмінно залишалась уваровська триада «Православ'я, Самодержавство, Народність», і російські націоналісти користувалися нею так само часто як і чорносотенці» [32, с. 14]. Так само є малопереконливою й спроба А. Авреха оголосити систему поглядів П. Столипіна та ВНС з національного питання більш «зоологічною», ніж у чорносотенців.

В. Дякін розмежував позиції П. Столипіна та правих, перш за все Ради Об'єднаного дворянства, яка не схвалила місцевої реформи голови уряду [22]. Більш детальну аргументацію це положення отримало у його ж монографії «Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг.» [21]. Історик вважав, що «П. Столипін був більш-менш розумним державним діячем, який відверто намагався реалізувати не лише першу частину формули «спочатку заспокоєння, а потім реформи», але й другу». І саме намагаючись здійснити другу частину зазначеної формули, прем'єр-міністр наштовхнувся на опір з боку тих сил, які вважали, що Росія не потребувала жодних реформ. «Зіткнення бонапартистського та легітимістського угруповання призвело до боротьби в верхах у 1907–1911 роках» [284, с. 21], – стверджував В. Дякін. А. Аврех різко розкритикував таке розуміння політики П. Столипіна [6, с. 10-17]. Відтак, у подальших своїх роботах В. Дякін припинив будь-яку дискусію з А. Аврехом [47, с. 421-429].

Свою концепцію всієї історії третьочервневої монархії в Росії В. Дякін виклав у роботі «Кризис самодержавия в России» [37]. Пізніше він дещо скоригував свої погляди у праці «Власть и реформы» [13] та включив до цієї колективної монографії нові сюжети про історію православної церкви та національної політики самодержавства.

Упродовж 1970–1980-х рр. зріс інтерес дослідників до

історії окремих окраїн, зокрема Фінляндії. У монографіях Р. Дусаєва [20], Л. Суні [52], А. Овчинникової [41], Є. Ошерова [43] акцент робився переважно на вивченні революційних подій, суспільно-політичних рухів, діяльності партії більшовиків та на економічному розвитку. Не було жодної серйозної спроби дати узагальнюючу картину національної політики самодержавства, і тому в історіографії сформувався «русоцентристський» погляд на історію Росії.

В цілому радянський етап розвитку історіографії проблеми характеризувався значною заідеологізованістю, суто класовим підходом до постаті П. Столипіна. Водночас, позитивним моментом стало накопичення значної джерельної бази.

Важливі зміни в історичній науці відбулись на межі 1980–1990-х рр.: після послаблення ідеологічного тиску розпочалося переосмислення багатьох явищ, подій минулого, стали відроджуватись забуті імена. Якщо протягом тривалого часу панувало виключно негативне ставлення до П. Столипіна та його діяльності, то наприкінці 80-х рр. ХХ ст. з'явився протилежний погляд: Столипін проголошувався видатним реформатором, а його політика – величезним благом для Росії, вона відкривала перед країною блискучі перспективи соціально-економічного та політичного розвитку. В літературі укріплювались також позиції тих істориків, що не поділяли крайнощів двох вищезазначених підходів до діяльності П. Столипіна, намагалися дати їй більш-менш виважену оцінку.

Квінтесенцією традиційних інтерпретацій політики П. Столипіна можна вважати статтю А. Анфімова, який виступив категорично проти сентенції: «Столипін любив Росію» [8]. Він вважав, що «трудящі пишучого цеху (О. Солженіцин, Б. Можаяєв, Д. Жуков, В. Сіроткін, Р. Петров) спотворювали дійсний стан дореволюційної Росії», яка насправді не була багатою та квітучою. На думку вченого, вони не мали жодних підстав звеличувати П. Столипіна як особистість і як державного діяча, оскільки «він був лише прем'єр при самодержці». А. Анфімов запевняв, що П. Столипін «відчував ненависть до земського самоуправління»,

а головне – «він не любив Росію». Крім того, «П. Столипін і чути не хотів про інородців, бо мріяв про «Велику Росію», у якій всі піддані розмовляли та думали б російською і гадки не мали жити в іншій державі, окрім єдиної та неподільної» [8, с. 121].

А. Аврех у роботі «П. А. Столыпин и судьбы реформ в России» [3] також не відмовився від своїх попередніх, в цілому негативних, оцінок постаті та державної діяльності прем'єра. Історик називав П. Столипіна «переконаним і послідовним націоналістом», стверджуючи, що «слова про «велику Росію» були не просто красивою фразою, а програмним гаслом, якому він надавав такого ж виключного значення, як і аграрному курсу. Саме на цих двох «китах» він мав наміри збудувати «нову Росію», «Росію для росіян» – бойовий клич всіх російських шовіністів, починаючи з крайнє правих і закінчуючи октябристами». Проте робота А. Авреха не давала вичерпної відповіді на питання: що саме стало причиною переходу П. Столипіна з політики землеустрою до національної? Не є переконливими і роздуми про природу «століпінського націоналізму». Можна сказати, що в цій роботі історика концепція, яка була послідовно сформульована ним у попередніх працях в цілому набула завершеного вигляду: Жовтню не існувало альтернативи. А. Аврех радив «не повторити П. Столипіна».

Згодом С. Константинов підкреслив, що «власне не повторити П. Столипіна радив також С. Вітте», і саме з його спогадів пішли легенди про терор, про «війну, яку оголосив століпінський уряд російському єврейству» [30]. С. Константинов засудив обрану А. Аврехом «методологію викриття», заявивши, що «вона сприяла не вивченню, а обвинуваченню прем'єр-міністра».

Відзначимо, що вивченню життєвого шляху П. Столипіна та його державної діяльності на межі 1980–1990-х рр. сприяла поява літератури величезної історичної ваги: почали публікуватись мемуари громадських і партійних діячів, урядовців, документальні матеріали. Стали доступними закриті раніше архівні фонди. У цей час з'явилися спеціальні роботи, присвячені постаті П. Столипіна, серед яких, у першу чергу, слід виділити праці М. Зирянова

[25-28]. Він відзначав: «Ми вчинимо розумно, сприйнявши Столипіна таким, яким він є – з усім поганим і добрим... І тверезо оцінивши все, зроблене ним, не створимо собі кумира» [28, с. 125]. Таких само «центристських» поглядів дотримувались І. Островський [42], В. Федоров [58].

У 1980–1990-х рр. дослідники все частіше зверталися до висвітлення таких сюжетів, як відносини П. Столипіна з Миколою II, придворними колами [50; 7], намагалися розкрити «феномен» П. Столипіна у співставленні його з С. Вітте. Однак, як і раніше, з усього пакету столипінських перетворень у полі зору істориків переважно залишались аграрна реформа та реформа місцевого самоуправління. Щодо національної політики, то навіть на початку 90-х рр. ХХ ст. її продовжували вважати «ахіллесовою п'ятою столипінської концепції переходу до правової держави». Так, Т. Татарникова та С. Самсонова стверджували, що «ця політика базувалась на утопічному уявленні про асиміляторські здібності російського етносу», що П. Столипін був егоїстичним у своїх поглядах, оскільки «його не цікавили інтереси фінів, поляків» [48]. Дослідниці, однак, згадали про спробу голови Ради міністрів відмінити деякі обмежувачі постанови щодо євреїв. Відзначимо, проте, що ще 1986 р. в Нью-Йорку вийшла публікація «Убийство П. А. Столыпина. Свидетельства и документы», у якій О. Серебренников представив низку матеріалів, котрі мали безпосереднє відношення до політики прем'єра в єврейському питанні [57].

Таким чином, історіографічний аналіз засвідчує, що у зазначений період національна політика П. Столипіна залишалась недостатньо вивченою. Наявні на той час праці не давали цілісного уявлення про те, які причини спонукали прем'єра вдатися до розгляду єврейського, польського, фінського питань, в чому полягали особливості їх вирішення, які аспекти цих питань і чому саме були для прем'єра пріоритетними. Не висвітлювались об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливали на розробку та еволюцію урядових підходів з національного питання, а також ставлення до національної політики П. Столипіна з боку основних

політичних сил. Необхідність вирішення цих завдань, проте, є цілком очевидною, оскільки без комплексного дослідження національної політики П. А. Столыпина неможливо скласти повного уявлення про історію Росії початку ХХ ст.

### Примітки

1. *Аврех А. Я.* Блок помещичьих и буржуазных партий в III Думе (К вопросу о крахе столыпинского бонапартизма): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Я. Аврех. – М., 1954.
2. *Аврех А. Я.* Ленский расстрел и кризис третьеиюньской системы / А. Я. Аврех. – М., 1962.
3. *Аврех А. Я.* П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М., 1991.
4. *Аврех А. Я.* Столыпин и Третья Дума / А. Я. Аврех. – М., 1968.
5. Аврех А. Я. Третья Дума и начало кризиса третьеиюньской системы (1908–1909 гг.) / А. Я. Аврех // Исторические записки. – М., 1955. – Т. 53.
6. *Аврех А. Я.* Царизм и IV Дума: 1912–1914 гг. / А. Я. Аврех. – М., 1981.
7. *Андронников М.* Бутафорская реформа / М. Андронников // Родина. – 1990. – № 11.
8. *Анфимов А. М.* Тень Столыпина над Россией / А. М. Анфимов // История СССР. – 1991. – № 4.
9. *Анчарова М.* Кто и почему устраивает еврейские погромы / М. Анчарова. – М., 1917.
10. *Балашёв П. Н.* // Большая советская энциклопедия. – М., 1926. – Т. 4.
11. *Вечев Я.* Министерская карьера П. А. Столыпина / Я. Вечев // Современник. – СПб., 1911. – № 9.
12. *Вещий Олег* (Башмаков А. А.) Последний витязь: [Бывший председатель Совета министров П. А. Столыпин] / Олег Вещий (А. А. Башмаков). – СПб., 1912.
13. *Власть и реформы.* От самодержавия к советской власти / Отв. ред. Б. В. Ананьич. – СПб., 1996.
14. *Внутреннее обозрение.* Обзор государственной деятельности П. А. Столыпина // Вестник Европы. – СПб., 1911. – Кн. 11.

15. Ганелин Р. Ш. Творческий путь А. Я. Авреха / Р. Ш. Ганелин // История СССР. – 1990. – № 4.
16. Гейликман Т. Б. История общественного движения евреев в Польше и России / Т. Б. Гейликман. – М.; Л., 1930.
17. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России / Ю. И. Гессен. – Л., 1925–1927. – Т. 1-2.
18. Горячкин Ф. Т. Первый русский фашист Пётр Аркадьевич Столыпин / Ф. Т. Горячкин. – Харбин, 1928.
19. Довнар-Запольский Д. Н. П. А. Столыпин / Д. Н. Довнар-Запольский. – СПб., 1912.
20. Дусаев Р. Н. Уголовное уложение Великого княжества Финляндского: история создания, основные институты / Р. Н. Дусаев. – Л., 1988.
21. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин. – Л., 1978.
22. Дякин В. С. Столыпин и дворянство (провал местной реформы): Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период / В. С. Дякин. – Л., 1972.
23. Залежский В. Н. Монархисты / В. Н. Залежский. – Харьков, 1929.
24. Заславский Д. Рыцарь монархии Шульгин / Д. Заславский. – Л., 1927.
25. Зырянов П. О Столыпине и не только о нём / П. Зырянов // Неделя. – 1989. – № 38.
26. Зырянов П. Н. П. А. Столыпин / П. Н. Зырянов // Вопросы истории. – 1990. – № 6.
27. Зырянов П. Н. П. А. Столыпин / П. Н. Зырянов // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991.
28. Зырянов П. Н. Пётр Столыпин: Политический портрет / П. Н. Зырянов. – М., 1992.
29. Изгоев А. П. А. Столыпин. Очерк жизни и деятельности / А. П. Изгоев. – М., 1912.
30. Константинов С. Призрак графа Витте / С. Константинов // Литературная Россия. – 1992. – 10 января.
31. Красильников Н. Д. П. А. Столыпин и его деятельность в первой, второй и третьей Государственной Думе по важнейшим вопросам: по финляндскому, польскому, по землеустроению крестьян, по вероисповедному, по введению земства в Западном крае и по многим крупным явлениям общественной жизни / Н. Д. Красильников. – СПб., 1912.

32. *Коцюбинский Д. А.* Российский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. А. Коцюбинский. – М., 2001.
33. *Кречетов П. И.* П. А. Столыпин. Его жизнь и деятельность / П. И. Кречетов. – Рига, 1910.
34. *Кризис самодержавия в России. 1895–1917* / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин, Б. Б. Дубенцов и др. – Л., 1984.
35. *Ленин В. И.* К вопросу о национальной политике / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М., 1973. – Т. 25.
36. *Лужицкий И. В.* Предисловие / И. В. Лужицкий // Речи по погромным делам. – Киев, 1908.
37. *Любинский А. И.* Русский национализм как средство борьбы с революционно-инородческим движением / А. И. Любинский. – К., 1907.
38. *Любош С. Б.* Русский фашист Владимир Пуришкевич / С. Б. Любош. – Л., 1925.
39. *Мякотин В. А.* О современных политиках / В. А. Мякотин // Русское богатство. – СПб., 1909. – № 8.
40. *Мякотин В. А.* О современных реформах / В. А. Мякотин // Русское богатство. – СПб., 1908. – № 9.
41. *Овчинникова А. Я.* Революционная Россия и Финляндия 1905–1907 / А. Я. Овчинникова. – Таллин, 1988.
42. *Островский И. В.* П. А. Столыпин и его время / И. В. Островский. – Новосибирск, 1992.
43. *Ошеров Е. Б., Суни Л. В.* Финляндская политика царизма на рубеже XIX–XX вв.: Учеб. Пособие / Е. Б. Ошеров, Л. В. Суни. – Петрозаводск, 1986.
44. *Панкратова А. М.* СССР – страна великого содружества народов / А. М. Панкратова. – М., 1953.
45. *Петрищев А.* Хроника внутренней жизни / А. Петрищев // Русское богатство. – СПб., 1911. – № 3.
46. *Пешехонов А. В.* На очередные темы: Не добром помянут / А. В. Пешехонов // Русское богатство. – СПб., 1911. – № 10.

47. *Проект* ответа В. С. Дякина на критические замечания А. Я. Авреха // Английская набережная, 4: Ежегодник / Санкт-Петербургское научное общество историков и архивистов. – СПб., 1997.
48. *Самсоновна Т. Н.*, Татарникова С. Н. Столыпинская концепция движения к правовому государству / Т. Н. Самсонова, С. Н. Татарникова // Социально-политический журнал. – 1992. – № 6-7.
49. *Скрипицын В. А.* Богатырь мысли, слова и дела / В. А. Скрипицын. – СПб., 1911.
50. *Соловьёв Ю.* Оппонент министра / Ю. Соловьёв // Родина. – 1990. – № 11.
51. *Струве П. А.* И. Гучков и П. А. Столыпин. Что такое государственный человек? Вопрос о русской конституции / П. Струве // Русская мысль. – М., 1909. – Кн. 11.
52. *Суни Л. В.* Самодержавие и общественно-политическое развитие Финляндии в 80–90-е годы. XIX в. / Л. В. Суни. – Л., 1982.
53. *Съромятников С. Н.* Железный министр / С. Н. Съромятников // Богатырь мысли, слова и дела. – СПб, 1911.
54. *Тагер А. С.* Царская Россия и дело Бейлиса / А. С. Тагер. – М., 1934.
55. *Тихомиров Л.* К реформе обновлённой России (статьи 1909, 1910, 1911 гг.) / Л. Тихмиров. – М., 1912.
56. *Трубецкой Е.* Русский Бисмарк / Е. Трубецкой // Московский еженедельник. – М., 1909. – № 47.
57. *Убийство П. А. Столыпина.* Свидетельства и документы / Сост. А. Серебренников. – Нью-Йорк, 1986.
58. *Фёдоров В. А.* П. А. Столыпин (1862–1911) / В. А. Фёдоров // Вестник МГУ. – Сер.: История. – М., 1992. – № 3.
59. *Щацко К. Ф.* Царизм и третьеиюньская система / К. Ф. Щацко // История СССР. – 1968. – № 3.
60. *Шульгин В. В.* Диогенов фонарь / В. В. Шульгин // Государственная деятельность председателя Совета министров статс-секретаря П. А. Столыпина. – СПб., 1911. – Ч. 3.